

De Risorgimento in Nederland

Binnenlandse tegenstellingen rond een internationale kwestie

HENK TE VELDE

The Risorgimento in the Netherlands. Domestic Controversies surrounding an International Issue

The Italian Risorgimento did not affect the Netherlands in the same way as the German unification did. Paradoxically however, it had important consequences for Dutch domestic politics. Reactions to the Risorgimento prefigured new alignments in domestic politics that would only really become apparent almost a decade later. Liberals and Catholics were still united against Conservatives and orthodox Protestants. The Italian question brought new dividing lines to the surface. Liberals supported the Italian struggle for a national and government and they cheered its hero Garibaldi. Conservatives agreed to a surprising degree. On the other hand, Catholics, and orthodox Protestants as well, abhorred the destruction of the legitimate order in Italy and considered the violence of the revolutionary uprising an outrage against society.

In 2011 werd de Italiaanse eenwording van honderdvijftig jaar daarvoor herdacht.¹ In 1861 werd het Italiaanse koninkrijk een feit. Victor Emanuel van Piedmont werd koning en graaf Cavour trad min of meer op als de Italiaanse Bismarck, in feite gesteund door een soort van volksoptand onder leiding van Giuseppe Garibaldi. In de Europese geschiedenis is de Italiaanse Risorgimento overschaduwd door het andere grote verhaal van nationale eenwording, de totstandkoming van het Duitse keizerrijk tien jaar later. Zeker voor Nederland was die verandering ingrijpend.² Een aantal jaren leefde het land met de vrees dat de Duitse eenwording niet bij de Nederlandse grens zou stoppen. Wie garandeerde dat Nederland niet het lot zou ondergaan van het eveneens kleine Denemarken dat een groot deel van zijn gebied was kwijt geraakt na een oorlog met Pruisen en Oostenrijk? Bekend is hoe vrijwillige milities in het leven werden geroepen om zo nodig het land te verdedigen. Wat in Duitsland gebeurde, had directe impact op Nederland en het was zo dichtbij dat iedere beweging gevoeld werd.

¹ Deze bijdrage is een uitgebreide en bewerkte versie van Henk te Velde, 'Olanda', in: Fulvio Cammarano en Michele Marchi (red.), *Il mondo ci guarda. L'unificazione italiana nella stampa e nell'opinione pubblica internazionali, 1859-1861* (Florence/Milaan 2011).

² Anne Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog. Enige aspecten van de buitenlandse politiek en de binnenlandse verhoudingen van ons land omstreeks het jaar 1870* (Zeist 1973).

Zo bezien is de Risorgimento voor Nederland van weinig betekenis geweest. Nederlandse diplomaten bijvoorbeeld volgden weliswaar wat er in Italië gebeurde, maar waren toch allereerst geïnteresseerd in wat de Duitse reacties zouden zijn. Stel je voor dat de Italiaanse kwestie tot een Europese oorlog zou uitgroeien, en Pruisen zich ermee zou gaan bemoeien! ‘Les yeux sont ici plus qu’ailleurs fixés sur l’Allemagne et particulièrement sur la Prusse’, schreef de Belgische gezant over de Nederlandse reacties op Italië.³ Dat was niet onwaar, maar wel onvolledig. Er waren toch veel reacties en die zeggen veel over de binnenlandse tegenstellingen in Nederland. Merkwaardig genoeg gaat het hier niet zozeer om de tegenstellingen zoals die toen zichtbaar waren maar juist om de tegenstellingen die pas in het volgende decennium openlijk de Nederlandse politiek zouden gaan bepalen. Hier tekenden zich, duidelijker en vroeger dan in andere kwesties, de nieuwe bondgenootschappen in de binnenlandse politiek af. Terwijl liberalen en katholieken nog tegenover conservatieven en orthodoxe protestanten stonden, lieten de commentaren op Italië al zien dat conservatieven maar moeilijk van liberalen te onderscheiden waren en dat liberalen op hun beurt scherp tegenover hun toenmalige katholieke bondgenoten stonden, die weer deels op één lijn stonden met hun latere coalitiegenoten, de orthodoxe protestanten.

Het directe politieke belang van de Italiaanse eenwording mag dan wellicht niet heel groot zijn geweest, de effecten in de binnenlandse politiek waren aanzienlijk door de vooraankondiging van het einde van de liberaal-conservatieve tegenstelling en vooral van het liberaal-katholieke bondgenootschap. Men moet zich dan niet blind staren op wat de regering deed of wat er in de Kamer gebeurde, want daar zorgden mogelijke praktische consequenties in de internationale verhoudingen voor veel voorzichtigheid. Belangrijker zijn dan de commentaren in dagbladen en tijdschriften. Interessant is de lyrische toon die daarin regelmatig gehanteerd werd: de beschrijvingen van de Italiaanse strijd (op afstand in de ruimte) riepen soms meer associaties op met de eveneens lyrische geschiedenis van de Nederlandse Opstand (op afstand in de tijd) dan met de vaak meer zakelijke verslagen van de contemporaine binnenlandse politiek. Ver van Nederland zag menigeen iets terug van wat in Nederland zelf alleen ver terug in de tijd te vinden was. Zo levert een studie van de Nederlandse publieke opinie over Italië inzicht in binnenlandse politieke en culturele veranderingen.

Het belang van de zaak is Nederlandse historici niet ontgaan. Over veel aspecten ervan is al gepubliceerd, maar de optelsom ontbreekt nog. Het begon wellicht met de diplomatieke kant, die in de jaren zeventig zorgvuldig in kaart is gebracht door Coen Tamse. Daarna hebben, veel recenter, Hans de Valk in zijn studie van de relatie tussen Nederlandse katholieken en Rome en Albert van der Zeijden in zijn boek over de katholieke historicus Nuyens gewezen

3 Coenraad Arnold Tamse, *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten* (Den Haag 1973) 29.

op het belang van de reacties in katholieke kring. Ten slotte hebben Marjan Schwegman en, in dit tijdschrift, Rob van der Schoor geschreven over vooral reacties van liberale bewonderaars van Giuseppe Garibaldi, die als een romantische rebellenleider en vrijheidsstrijder de Italiaanse eenheid bevorderde die vanuit het koninkrijk Piedmont door Cavour en Victor Emanuel werd geregisseerd.⁴ Van deze studies kon voor dit artikel gebruik worden gemaakt en bovendien van het werk van de Leidse geschiedenisstudent Sake Schoorl die voor de jaren 1859-1861 – de cruciale episode die leidde tot de Italiaanse eenwording – de opvattingen in een aantal persorganen uit de verschillende kampen in kaart bracht: de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en deels het tijdschrift *De Gids* als organen van het liberale establishment, *De Amsterdamsche Courant* als voornaamste conservatief dagblad uit die tijd, en voor de katholieke wereld het dagblad *De Tijd* en het tijdschrift *De Katholiek*.⁵

De orthodoxe protestanten hadden op dat moment niet een duidelijk spreekbuis. Hun standpunt benaderde dat van de conservatieven, maar was vaak nog strenger. Volgens de auteur Geertruida Bosboom-Toussaint die grotendeels tot hun wereld behoorde maar juist in de Italiaanse kwestie een afwijkend standpunt innam, huldigden Groen van Prinsterer en de zijnen in deze zaak een ultraconservatief standpunt. Ze zouden in Italië het liefst alles bij het oude hebben willen laten, ‘uit liefde tot die legitimiteit, die ik noch in de historie, noch zelfs in den Bijbel onder de Theocratie zie gehandhaafd’.⁶ Dat mag overdreven klinken, maar Groens omgeving vond het ‘onverklaarbaar dat men dweept met de Garibaldi’s en *tutti quanti*’,⁷ en ook Groen zelf kwam dicht in de buurt van een puur legitimistisch standpunt dat in Nederland in deze kwestie verder alleen door katholieken verdedigd werd. Aanvankelijk schreef hij zelfs – de wens was duidelijk de vader van de gedachte: ‘Cavour zal in Sardinië spoedig verwenscht worden en Lombardije zal voor Sardinië eene vergrooting van grondgebied zijn, even nuttig als België voor ons geweest is.’⁸

4 J.P. de Valk, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Nijmegen 1998) vooral hoofdstuk 5; Albert van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2002); Marjan Schwegman, ‘“Garibaldisten” in Nederland. Over mediterrane hartstocht, huiselijkheid en heroïek in een land van kleine gebaren’, in: Ido de Haan e.a. (red.), *Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad 1850-1950* (Amsterdam 2009) 235-247; Rob van de Schoor, ‘Italië, schip zonder stuurman in de woedende golven, hoeveel ongelukkigen ballast hebt gij aan boord? Verbeelding en interpretatie van het Risorgimento in de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde’, *De Negentiende Eeuw* 34 (2010) 324-341. Voor dit betoog is vooral het boek van Van der Zeijden van belang.

5 Sake Schoorl, ‘Il Risorgimento vanuit Nederland, blijdschap en woede. De Nederlandse publieke opinie over de Italiaanse eenwording’, BA-eindwerkstuk, Leiden 2011. De *Amsterdamsche Courant* was op het moment van schrijven niet digitaal beschikbaar, de overige organen wel. Voor de eerste zijn alle citaten aan Schoorl ontleend, voor de overige is zijn werk als uitgangspunt genomen voor een nadere analyse van de bronnen.

6 Geciteerd door Van de Schoor, ‘Italië’, 340.

7 J.W. Gefken aan G. Groen van Prinsterer, 22 december 1861, in: J.L. van Essen (red.), *Groen van Prinsterer schriftelijke nalatenschap* 6 (Den Haag 1980) 499.

8 Groen aan Ae. Mackay, 18 juli 1859, *Ibidem*, 406. Zie voor de achtergrond van Groens legitimisme juist in internationale kwesties, dat overigens deels aan katholieke bronnen was ontleend, nu ook Jelle

Liberalen en conservatieven

De Italiaanse eenwording schokte het statenstelsel in Europa. Dat was de eerste zorg van veel Nederlandse politici en diplomaten. ‘Het grootte vraagstuk, dat de diplomatie in den tegenwoordigen Europeschen toestand op te lossen heeft is: de oorlog tot Italië te bepalen, en deze strijd te doen eindigen, zoodra de vrijheid van Italië, met behoud van het Europeesch evenwigt, verkregen kan worden’, schreef de *NRC* op 12 mei 1859. Voor een klein land was het van groot belang dat iedereen zich hield aan de regels van de internationale verhoudingen. ‘Het schijnt toch dat de snelheid der veroveringen van Garibaldi menigeen tot nadenken over den aard en de gevolgen der wijzigingen van het volkerenregt gebragt hebben’, merkte Groen bezorgd op.⁹ Ook de liberale *NRC* betreurde dat de Italiaanse eenwording bereikt moest worden door internationale verdragen te schenden.¹⁰ Het Nederlandse politieke wereldje hield de adem in, want zou de strijd in Italië wel beperkt blijven tot de regio; wat zouden Engeland en Pruisen doen? Toen bleek dat die zich afzijdig hielden, kon weer adem worden gehaald. Voordat het zover was, was zelfs serieus besproken of Nederland niet alvast troepen moest mobiliseren om voorbereid te zijn op het ergste.¹¹ Telkens klonk door welke dreiging voor een klein land als Nederland uitging van een internationale oorlog. Per definitie waren de grote mogendheden eigenlijk niet te vertrouwen, het reactionaire Oostenrijk dat als machthebber in delen van Italië geen acht sloeg op het legitieme Italiaanse verlangen naar een constitutioneel bewind bijna evenmin als het parvenu-achtige Frankrijk. Frankrijk was wel het gevaarlijkste. Napoleon III was een gevaarlijke avonturier en zijn politiek kon leiden tot een onacceptabele dominantie van Frankrijk in Europa.¹² Erfvijand Frankrijk kon sowieso al niet vertrouwd worden, en hier leek het land ook nog eens afwisselend beide kanten in de strijd te steunen, zowel Piedmont als de paus.

In Nederland telden internationale verdragen zwaar. Ook na het wijken van het gevaar uit Italië bleef Groen erg vreemd aankijken tegen ‘een volkenregt *à la Cavour* of *à la Bismarck*’.¹³ Maar hier begonnen wel meteen de meningsverschillen in Nederland. In liberale kring overwon de sympathie voor de vrijheidsstrijders de bezwaren tegen schending van internationale verdragen. Zoals de *NRC* het onder woorden bracht: ‘De Italiaansche zaak is op zich zelve een rechtvaardige. Onder het beheer van vreemde vorsten, zuchten de Italianen onder den druk eener verfoeilijke dwingelandij. Een ieder, die eenig gevoel voor vrijheid en menschelijkheid heeft, sympathiseert met de ongelukkige be-

Bijl, *Een Europese antirevolutionair. Het Europeabeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context* (Amsterdam 2011) waar ook kort aandacht wordt besteed aan de Italiaanse zaak.

9 Groen aan Ae. Mackay, 25 augustus 1860, *Ibidem*, 423.

10 Tamse, *Nederland en België*, 33.

11 Zie bijvoorbeeld de discussie in *NRC*, 31-5-1859.

12 Bijvoorbeeld ‘De Italiaansche zaak’, *NRC* 12-5-1859.

13 Groen aan O.W. Star Numan, 4 december 1867, in: Van Essen ed., *Groen* 6, 687.

woners van het schiereiland.¹⁴ Tegen dit morele oordeel was in liberale kring weinig in te brengen zolang de strijd als oogmerk de introductie van een constitutioneel regime had dat leek op het Nederlandse. Oostenrijk en zeker de Bourbonheerschappij in zuidelijk Italië stonden niet bepaald als model constitutionele staten bekend en het einde van hun heerschappij in Italië konden liberalen niet echt betreuren. Telkens werd dus het Italiaanse streven naar een constitutioneel bewind benadrukt, ook van een Realpolitiker als Cavour die in de aanloop naar de eenwording een soort van krachtdadige politiek bedreef die in Nederland niet op die manier voorkwam.

De liberalen beschouwden zich als de constitutionalisten par excellence. Eigenaardig genoeg stemden liberalen en conservatieven in de lof voor het constitutionalisme echter grotendeels overeen, tenminste als men afgaat op het conservatieve dagblad *De Amsterdamsche Courant*. Daarin werd de Italiaanse strijd aanvankelijk slechts zakelijk beschreven, zonder een al te duidelijk oordeel. De krant stelde zich wat afwachtend op, zonder zich luidkeels te verzetten tegen het doorbreken van de conservatieve, legitimistische orde die in Italië voor het einde van de jaren 1850 nog goeddeels heerste. Dit zou verwacht mogen worden van een voluit conservatieve stroming zoals de legitimisten elders in Europa, maar bij de Italiaanse kwestie bleek eens te meer dat de Nederlandse conservatieven zich amper principieel onderscheidden van liberalen. Zij stuurden aan op een voorzichtiger interpretatie van de ministeriële verantwoordelijkheid dan liberalen zouden wensen, maar waren net als zij voorstander van een constitutioneel systeem. Dat is op zich niet onbekend, maar in deze zaak bleek nog eens duidelijk hoe klein de verschillen waren. *De Amsterdamsche Courant* waarschuwde begin 1860 wel nadrukkelijk voor een republikeins, revolutionair Italië. Het land zou tot chaos vervallen als het een soeverein koos en 'zichzelf [zou] willen regeren'.¹⁵

Verder was het blad echter opvallend neutraal. Het voornaamste punt was dat de strijd maar met zo weinig mogelijk kosten en bloedvergieten moest worden geregeld:

niemand zal betwisten dat menselijkheid en beschaving, dat handel, nijverheid, zeevaart, wetenschap en kunst, meer gebaat worden, wanneer het beoogde doel wordt bereikt zonder veldslagen ... zonder uitputting van schatkisten, zonder bijna ondragelijke lasten voor zoo veel volken, zonder stoornis in het gehele raderwerk der maatschappij. Is de diplomatie in staat te volbrengen wat in het belang van Europa wenschelijk is, zij vervulle die verhevene taak!¹⁶

Het moest niet te veel kosten: dat was trouwens een gedachte die ook bij andere stromingen in Nederland te vinden was. Toen de strijd gestreden leek en duidelijk was dat er een constitutionele monarchie zou worden ingericht, be-

14 12-5-1859.

15 *De Amsterdamsche Courant* 7-1-1860.

16 *De Amsterdamsche Courant* 9-7-1859; enkele woorden weggelaten en enkele woorden stilzwijgend verbeterd.

gon het dagblad zelfs wel plezier in de zaak te krijgen. Het begon zelfs de revolutionaire maar ‘vaderlandslievende Garibaldi’ te prijzen die het land zo mooi in de hand hield en terecht ‘de “man van het oogenblik” genoemd’ werd.¹⁷ Als klap op de vuurpijl citeerde het blad begin 1861 uit de internationale pers:

In een der bladen vinden wij ons gevoelen gedeeld, en daar lezen wij: “Uit Sicilië is de eerste kreet van onafhankelijkheid opgegaan; daar zijn de grootste pogingen aangewend om de vrijheid te veroveren; die bodem is bedekt met bouwvallen, welke elken dag aan het siciliaanse volk herinneren dat de Bourbons van Napels eens zijne heerschers waren: aan het terugbrengen van Sicilië onder het bestuur van Frans II kan dus wel niet gedacht worden.

Volgens hetzelfde citaat zou ‘de Bourbon-dynastie het lot niet ontgaan dat haar treffen moet, wij hebben er de innige overtuiging van; de eenheid van Italië zal komen vergoeding schenken voor de misdaden en misslagen van het verledene.’¹⁸ Niet helemaal wat je van een conservatief blad zou verwachten. Het verbaast dan niet meer heel erg dat het blad tenslotte zelfs schrijft dat de Italianen nu terecht het ‘*viva verdi!* (*Vittore Emanuele, Re Di Italia*)’ konden aanheffen.¹⁹

Vanuit internationaal perspectief gezien waren de verschillen tussen Nederlandse liberalen en conservatieven erg klein en het is ook volgens Nederlandse historici de vraag of zij niet beter conservatief-liberalen of moderaten genoemd kunnen worden. Het zou aan het einde van de jaren 1860 de overgang van veel conservatieven naar de rechtervleugel van de liberalen vergemakkelijken. De reacties op de Italiaanse eenwording waren al een voorafschaduwning van deze ontwikkeling.

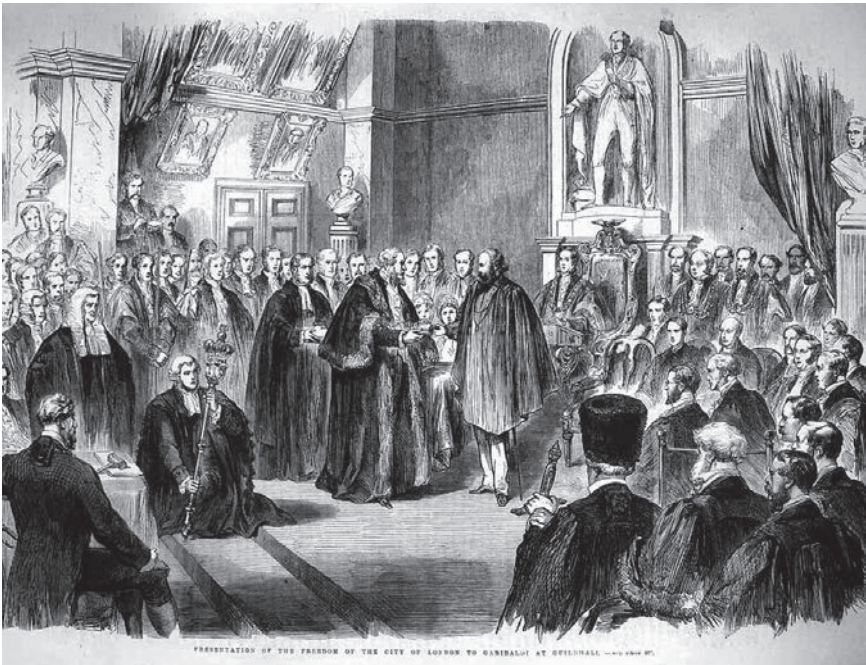
Conservatieven en liberalen waren gerustgesteld toen de Italiaanse eenwording een regionale kwestie bleef en nog meer toen die ook nog eens een constitutioneel bewind in heel Italië introduceerde. Dat was rust én vooruitgang, wat wilde je meer? Maar er was ook een andere kant aan de kwestie. De strijd zelf riep in heel Europa allerlei emoties op. Garibaldi’s bezoek aan Groot-Brittannië in 1864 werd een triomftocht, een massaal publiek liep uit om de held te verwelkomen.²⁰ Zo hoog liepen de emoties onder de massa van de Nederlandse bevolking niet op, maar er waren wel kleinere groepen enthousiastelingen. Marjan Schwegman heeft een groep Garibaldisten ontdekt die nauwe contacten onderhoudt met de entourage van de vrijheidsstrijder. Tot hen behoorde Gijsbert van Tienhoven, later een tamelijk behoudend burgemeester van Amsterdam en de voorzichtige leider van een liberaal kabinet in de jaren negentig. Hij was toen een liberale student die zijn bewondering uitte in brieven aan Garibaldi en in

17 *De Amsterdamsche Courant* 7-9-1860 en 5-10-1860.

18 *De Amsterdamsche Courant*, 9-1-1860.

19 *De Amsterdamsche Courant*, 15-1-1861.

20 Zie onder meer Derek Beales, ‘Garibaldi in England. The politics of Italian enthusiasm’, in: John A. Davis en Paul Ginsborg (red.), *Society and politics in the age of the Risorgimento* (Cambridge 1991) 184-216.

Afb. 1 *Garibaldi in Engeland: Presentation of the Freedom of the City of London to General Garibaldi (1864).*

de solidariteit met de Italiaanse vrijheidsstrijd zijn latere vrouw Marie Hacke ontmoette, die zijn politieke passie deelde. In deze kring verkeerde ook Bosboom-Toussaint die in haar enthousiasme voor Garibaldi tegenover haar orthodox-protestantse geestverwanten kwam te staan. Geboren in 1812 was zij niet meer van de studentenleeftijd, en haar verering van Garibaldi werd wat meesmuilend ontvangen.

Het is ook niet moeilijk deze groep en andere gepassioneerden voor Italië af te doen als uitzonderingen die de regel van afstandelijke intellectualiteit in de Nederlandse liberale elite bevestigen. Dan wordt echter tekort gedaan aan het morele appel dat ook in het liberalisme besloten lag, of misschien moet je zeggen: in de burgerlijke cultuur van die tijd. Vrijheid, humaniteit, vooruitgang waren niet alleen constitutionele principes maar ook een droom die mensen in beweging bracht, en belangrijker: die onontkoombaar was, omdat die duidelijk maakte waar het in het liberalisme in wezen om ging. Liberalisme, zo vonden men, was een morele zaak.²¹ Dat kon in conservatieve richting geïnterpreteerd

²¹ Zie voor de band tussen ethiek en (liberale) politiek vooral Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007); in algemenere zin over de band tussen letterkunde, ethiek en politieke richting Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) deel 3, in het bijzonder 282-286.

worden – als bezonnenheid en evenwicht bijvoorbeeld – maar juist ook als progressief moreel appel en activisme, zoals onder de studenten die contact zochten met Garibaldi. Voor zo'n appel bestond zelfs in bredere kring wel sympathie. Weinigen gingen zover als de socialiste Henriette Roland-Holst een halve eeuw later zou doen, die in *De held en de schare* Garibaldi als charismatische held bejubelde. Maar in aanleg was deze houding wel te vinden, en niet alleen bij liberalen. Dominee-dichter J.J.L. ten Kate schreef over de 'zedelijke opwekking' die van deze 'kampioen en martelaar der Volksvrijheid' uitging²², en als zo'n voorbeeld zagen juist veel liberalen hem maar al te graag.

Om hun voorstelling van zaken kracht bij te zetten vergeleken vooral liberalen Garibaldi en de Italiaanse eenwording met episodes uit het nationale verleden. De vergelijking tussen de strijd in Italië en die van drie eeuwen eerder in eigen land of die van twee eeuwen eerder van koning-stadhouder Willem III in Engeland kwam regelmatig voor en werd gebruikt door auteurs van verschillende achtergrond.²³ Juist in deze jaren verschenen de lyrische studies van John Lothrop Motley over de Opstand. Die werden weliswaar met wetenschappelijke distantie en scepsis ontvangen door Robert Fruin, maar de historische 'mythe Nederland' was er niet minder krachtig om.²⁴ Bovendien ontleende ook Fruin in zijn beginjaren als historicus aan het nationale verleden een progressieve impuls.²⁵

In *De Gids* noemde een criticus de orthodoxe Bosboom-Toussaint een 'opgewonden Garibaldi' in politieke zaken. 'Als onze vadersen zich', zo schreef Bosboom-Toussaint die op dit punt minstens zo liberaal was als de liberalen, 'hadden laten afschrikken van oorlogsrumoer en bloedstorting, dan zeker hadden zij zich door Filips en Alba laten uitmoorden; dan waren zij, zij ook, Oostenrijksch gebleven, en wat dan waren wij?' De parallel was duidelijk:

zoo lang wij, Nederlanders, Willem van Oranje en Willem III niet uit onze geschiedenis kunnen wegnemen noch dat willen, heeft men ook niet het regt op de Italianen en Garibaldi met ergernis of met een glimlach neêr te zien, omdat zij althans beproeven willen, of er uit de misvormde en verdeelde landschappen van hun vaderland niet een zelfstandige, eendragtige Staat zij te vormen.²⁶

Het was geen uitzonderlijk standpunt. In de *NRC* werd vrijwel letterlijk hetzelfde gezegd:

Want prijs ik Victor Emanuel, dan meet ik hem met denzelfden maatstaf, waarmede de wereldgeschiedenis een Willem III geoordeeld heeft, die evenzeer ten spijt der verdragen, zijn eigen schoonvader van den troon bonsde, om aan Enge-

22 Geciteerd door Schwegman, 'Garibaldisten', 237.

23 Zie behalve de hier genoemde voorbeelden ook Van de Schoor, 'Italië', 330.

24 N.C.F. van Sas, 'De mythe Nederland', *De Negentiende Eeuw* 16 (1992) 4-22.

25 Vergelijk Henk te Velde, 'Orde en vrijheid. Politieke geschiedenis en synthetische kracht bij Robert Fruin', in: idem en Herman Paul (red.), *Het vaderlandse verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010) 38-59.

26 B. Koster Jr., 'Fictie en historie', *De Gids* (1860) II, 680; A.L.G. Bosboom-Toussaint, 'De triomf van Pisani', *De Gids* (1861) I, 352-410 (met name 356-357).

land constitutionele regten en gewetensvrijheid te waarborgen. Evenmin schaam ik mij te bekennen dat mijn hart warm klopt voor een vrijbuiters als Garibaldi, die aan de stem van een onderdrukt volk gehoor gaf, en met een handvol vrijwilligers een geheel koninkrijk vrij vocht, want dus doende keur ik in hem goed, wat elk regtgeaard Nederlander in een Willem I toejuichte, toen deze, niet minder vrijbuiters dan Garibaldi, met allerlei zaamgeraapte bendes, inval op inval deed in de staten van Filips II.²⁷

En in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* merkte een andere auteur op:

vooral de Nederlanders hebben regt te verlangen, dat men hun bekend make met dezen voorvechter der onafhankelijkheid zijns volks; want zij vooral moeten sympathie gevoelen voor de pogingen des mans, om den opstand te organiseren tegen den naneef uit hetzelfde Keizersgeslacht, waarvan ook wij voor bijna drie eeuwen onze onafhankelijkheid met goed en bloed hebben afgestreden. Ofschoon geen gekroond hoofd, maar slechts een gewapende arm, is hij even als Willem I de steun en de afgod geworden van een vrijheidsminnend maar onderdrukt volk, de onvermoeide voorvechter eener zaak die altijd hopeloos scheen, maar nooit door hem werd opgegeven.²⁸

In de vergelijking was de overeenkomst als moreel voorbeeld tussen vooral Garibaldi en Willem van Oranje het belangrijkste. De populariteit van Garibaldi sprak ook in het voordeel van het Italiaanse volk:

Populariteit, roem en aanzien, in één woord de hoogste of een hooge rang bij zijn volk zal alleen zulk een persoon te beurt vallen, wiens karakter en gaven in den volsten zin des woords de vereeniging, de trouwste afdruk zijn van het karakter en de neigingen van dat volk, zelfs van zijne ondeugden.

De populariteit van Napoleon III in Frankrijk was bedenkelijk, maar die van Garibaldi (en ook van Victor Emanuel) was 'eene gunstige getuigenis voor het karakter der Italianen.'²⁹ Het verbaast dan ook niet dat de lyrische politiek commentator van *De Gids* H.P.G. Quack, grote woorden gebruikte. 'Meester van het hart van 't volk, overwinnend strijder' was Garibaldi, 'allerwege heeft hij de onder de tijdsomstandigheden gebukte gemoederen opgewekt: als een zaaijer is hij rondgegaan, woorden van vuur sprekend, zonder in het voortgaan achter zich te zien.'³⁰

Dit waren in zekere zin vrijblijvende morele bespiegelingen, maar ze tonen wel de opvattingen en gevoeligheden uit die tijd. Garibaldi was een held, een romantisch model van stoere maar ook gevoelige mannelijkheid, zoals onder anderen Marjan Schwegman heeft laten zien. Enerzijds zochten auteurs in politieke en militaire strijd naar morele voorbeelden voor het leven, anderzijds

27 Robrecht van Peene (= P.J.B.C. Robidé van der Aa), 'Haagsche Brieven VII', *NRC* 6-8-1861.

28 'Garibaldi en de Italiaansche nationaliteit', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1859) 648-676, met name 648-649.

29 Ibidem.

30 H.P.G. Quack, 'Politiek overzicht', *De Gids* (1862) I, 578; II, 639.

trokken ze daaruit conclusies over volkskarakters. In *De Gids* dichtte H.J. Schimmel onder de titel 'Eens volks verrijzenis' over Garibaldi als belichaming van de Italiaanse vrijheidsstrijd: 'in d'enklen verschijnt soms een volk/'t Nog niet bestemde verkrijg' slechts gehalte/ Aller begeerten zij worden slechts één /'t Woord wordt dan daad, en de idee wordt gestalte/ Wordt als belichaamd in vleesch en in been.'³¹ Omdat die hooggestemde boodschap betrekkelijk los stond van concrete politieke actie en de auteurs vooral in algemene zin opriepen tot principiële solidariteit, riepen deze beschouwingen in liberale en algemeen burgerlijke kring niet veel weerstand op. Confessionelen dachten er echter anders over.

Katholieken

Groen en zijn aanhangers moesten van het revolutionaire ethos niets hebben, maar ook voor hen was Italië ver weg. Ze stoorden zich aan Bosboom-Toussaint die normaal tot hun kamp behoorde, maar veel verder ging het niet. Heel anders lag dat in katholieke kring. Katholieke opinielidder ergerden zich mateloos aan de strekking van de hooggestemde ethische verhalen. Het was al erg genoeg dat er een politiek meningsverschil was over wat er in Italië moest gebeuren, maar dit ging veel verder dan politiek alleen. Hier openbaarde zich een kloof tussen liberaal-burgerlijk Nederland en de katholieke wereld. Omdat die kloof amper zichtbaar werd in de feitelijke binnen- of buitenlandse politiek, is ze in de herinnering weggezaakt en verdwenen achter de schoolstrijd die veel directere effecten had en het verhaal is gaan bepalen waarom katholieken en liberalen, die sinds 1848 verbonden waren, uit elkaar gingen. Maar dat wil niet zeggen dat ze zonder betekenis was. De heftigheid van toon in de commentaren van katholieken maakt wel duidelijk dat de kwestie hun ter harte ging. Zo enthousiast als liberalen vaak waren, met zoveel afschuw reageerden de katholieken op wat er in Italië gebeurde. Het proces van zelfbewustwording van de Nederlandse katholieken was nauw verbonden met hun oriëntatie op Rome. Mede doordat de katholieke verzuiling en bewustwording gelijk opgingen met het centralisatieproces dat in de katholieke kerk plaatshad, was de Nederlandse kerkprovincie erg gespitst op wat er in Italië gebeurde. 'Rome is de spil der geschiedenis', natuurlijk was daarom Rome 'weder het mikpunt van alle krachten des kwaads'.³²

Het zelfbewustzijn dat de katholieken nodig hadden voor hun binnenlandse strijd ontleenden zij deels aan hun band met de paus. Wie aan de paus kwam, kwam aan henzelf. Het is bekend dat veel katholieken ook de daad bij het woord voegden en dat duizenden van hen toetraden tot het pauselijke leger. Ongeveer het grootste contingent 'Zouaven' was afkomstig uit Nederland en Nederland-

31 *De Gids* (1861) I, 262; met dank aan Van de Schoor, 'Italië', 330.

32 'De revolutie te Rome en in Italië', *De Katholiek* 37 (1860) 384 en 390.

se katholieken doneerden ruimhartig ‘voor kogels, met verzoek dat zij door de Pauselijke Zouaven uit Grubbenvorst aan de Garibaldisten worden gezonden.’³³ In Italië betekende winst voor Cavour, Victor Emanuel en Garibaldi een bedreiging voor de zelfstandige pauselijke staat, die uiteindelijk in 1870 ook daadwerkelijk tot Vaticaanstad gereduceerd zou worden. Het ging dus echt ergens over en de katholieken huldigden een standpunt dat diametraal tegenover het liberale stond. Wie voor de ene partij de held was, was voor de andere partij juist de schurk. ‘Wij weten niet of er nog steeds eenvoudige zielen zijn, die gelooven dat de beweging in Italië een zuiver constitutioneel-monarchaal karakter heeft’, alleen wie in sprookjes geloofde, kon dit nog denken, meende *De Tijd* op 12 september 1860. Koning Victor Emanuel van Piedmont was geen verspreider van constitutionalisme maar had als een ware revolutionair ‘kroon en scepter vervangen door den dolk en de muts der Jakobijnen, en spreekt in zijne proklamatiën als een struikroover tot zijne bandieten, roem dragende op vooroordeelen door roof, list, bedrog, verraad en sluipmoord behaald.’³⁴ Het dagblad was ronduit verbijsterd over de bewondering die de schurk Garibaldi ten deel viel, en viel uit in lange zinnen met veel uitroep- en vraagtekens. ‘Garibaldi moge vrij kinderen en vrouwen mishandelen, steden en dorpen plunderen, verwoesten en in brand steken; hij is een groot en edelmoedig man, en hij wordt ons afgeschilderd, als bedeed met een van die gevoelige harten, die door overdreven zachtheid eene vrouwelijke weekheid erlangen!’ Terwijl deze boef bejubeld werd, waren de goede soldaten van de paus ‘onmenschen, de verachting van de wereld waardig!’³⁵ Het was om gek van te worden en zeker was het onzinnig om op de overeenkomsten te wijzen tussen het ontstaan van de Nederlandse Republiek en de politieke actualiteit in Italië. Over de (protestantse, antikatholieke) Opstand was *De Tijd* al niet enthousiast, maar dit was nog veel erger. ‘Wanneer hebben wij een vreemden vorst [een toespeling op Napoleon III] in het land geroepen om voor ons de Spanjaarden te verjagen? Waar hebben wij den strijd halverwege opgeheven omdat het dien vorst zo behaagde? Waar hebben wij als onzinnigen naar een onmogelijke eenheid gestreefd?’³⁶

Het toen nog betrekkelijk nieuwe blad *De Katholiek* preekte meer nog dan het dagblad *De Tijd* voor eigen parochie en was nog scherper in zijn oordeel. Natuurlijk keerde het zich ook tegen de gelijkstelling van ‘den bandiet Garibaldi’ met Willem van Oranje en zag het een samenzwering van ‘al de vijanden van den Paus: de overal verspreide ongelooovige vrijdenkers, de Joden, geboren vijanden des Christendoms, de protestanten, die als godsdienstig revolutionair, ook op staatsgebied der revolutie gunstig zijn, en toch de hoop niet kunnen opgeven Rome te zien vallen.’³⁷ Het blad haalde er alles bij om te verklaren waar-

33 Katholieke steunbetuiging geciteerd in De Valk, *Roomser dan de paus*, 138; zie verder aldaar hoofdstuk 5 over de verandering van het pausbeeld in Nederland.

34 *De Tijd* 26-10-1860.

35 4-7-1859.

36 9-1-1861.

37 *De Katholiek* 36 (1859) 54.

om het zo mis ging in Italië. Hadden de liberalen niet alle orthodoxie verlaten en zich op de moderne theologie gestort? Hier kon men in de praktijk zien wat er dan ging gebeuren.

Wij gelooven inderdaad, dat Garibaldi, Victor Emmanuel en Cavour c.s. de moderne Theologie bestudeerd hebben en thans in oefening brengen. Tot nu toe heeft men altijd en overal geleerd, dat de volken aan hunne wettige vorsten moeten gehoorzamen; dat het eigendom moet geëerbiedigd worden; dat verraad en omkooprij afschuwelijke misdaden zijn; dat het niet geoorloofd is, zonder voorafgaande oorlogsverklaring in een naburigen staat, die niet het minste kwaad bedreven heeft, in te vallen; en aan de volken met geweld een anderen koning op te dringen. Doch die heeren hebben hun zelfbewustzijn geraadpleegd en de zaak anders begrepen: zij hebben zich in 't hoofd gezet, dat Italië één moet wezen, en dat het doel de middelen wettigt; ofschoon nu ook die middelen in strijd zijn met alle vroeger erkende goddelijke en menselijke regten, kunnen zij die gerust aanwenden; want zij handelen overeenkomstig hun innerlijk zelfbewustzijn. Vandaar misschien, dat die oproerlingen in ons land zooveel toejuichingen vinden, wijl zij reeds zooverre ontwikkeld zijn, dat zij de moderne Theologie in praktijk brengen.³⁸

Het is duidelijk dat het hard tegen hard ging in de Nederlandse publieke opinie. Zeker voor katholieken stond de kern van hun levensbeschouwing op het spel. Liberalen konden bij de Italiaanse vrijheidsstrijd nog denken dat het hemd nader was dan de rok, maar katholieken konden zonder de paus niet verder. Voor hen was het een existentiële zaak. Dat hun politieke bondgenoten zo reageerden, was daarom geen kleinigheid. Liberalen realiseerden zich dat blijkbaar veel minder – ze zeiden er althans niet veel over – maar katholieken zagen een kloof die snel wijder werd. Tastbaar is die ervaring in de terugblikken die de katholieke historicus Nuyens later gaf. Aan het einde van de jaren zestig correspondeerde hij erover met Robert Fruin. De 'schoolkwestie' had tot de verwijdering tussen katholieken en liberalen bijgedragen, schreef hij Fruin, maar 'de Garibaldistische sympathieën van de liberale bladen' hadden 'duizenden van ons overgebracht' naar het ultramontaanse kamp. Ook in andere zaken had de liberale pers zich veel meer bewust moeten zijn van de gevoeligheden aan katholieke kant. Fruins reacties waren opvallend openhartig. Hij wilde niet onnodig kwetsen en respecteerde Nuyens, maar schreef niettemin: 'ik voor mij vind niets monsterachtiger dan een verbond van katholieken en liberalen, dat tot weerszijdsche concessies zou verplichten.' Hij had altijd voorzien dat de samenwerking tijdelijk zou zijn omdat er een onverzoenlijke tegenstelling was van 'politieke beginsels'; het bondgenootschap was 'onnatuurlijk en ongewenscht'. De liberale partij zou er alleen maar sterker van worden nu ze op zichzelf stond en geen wantrouwen meer wekte door de samenwerking met de katholieken.³⁹

Daar kon Nuyens het mee doen. Nuyens was begonnen als liberale katho-

³⁸ Ibidem, 38 (1860) 348-349.

³⁹ H.J. Smit en W.J. Wieringa (red.), *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899* (Groningen/Djakarta 1957) 163-164, 180-182 (brieven uit 1866 and 1868).

Afb. 2 Portret van Fruin door Anje Jager.

liek en in zijn brieven klonk nog iets door van een poging om de liberalen van de goede katholieke standpunten te overtuigen. Maar ondertussen was hij een overtuigde ultramontaan geworden en de ‘Garibaldi-verheffing heeft het katholiek gevoel diep geschokt’. In 1885 concludeerde hij: ‘De Garibaldi-verering, om in één woord, een politico-religieuze strekking te schetsen, heeft de oogen van de meesten [van de katholieken] in ons land geopend voor de verwantschap tusschen Revolutie en Liberalisme.’⁴⁰ Hij schreef dat toen ‘de Romeinsche quaestie’ geheel duidelijk was geworden. De paus was de gevangene geworden van het Vaticaan en een rechtgeaarde katholiek kon er niet meer aan denken om met liberalen samen te werken.

Conclusie

Toen Rome in 1870 werd ingenomen door de tegenstanders van de paus, reageerden de Nederlandse katholieken met een protestpetitie bij Willem III waar bijna 400.000 mensen aan deelnamen.⁴¹ Het is een aanwijzing te meer hoe belangrijk deze zaak voor de katholieken was: de petitie van 1878 tegen de libera-

⁴⁰ Geciteerd in Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 170, 181, waar verder Nuyens’ ontwikkeling gereconstrueerd wordt en de briefwisseling met Fruin ook aan de orde komt, zodat het belang van de Italiaanse kwestie duidelijk wordt.

⁴¹ De Valk, *Roomser dan de paus*, 135.

le schoolwet haalde niet half zoveel katholieke handtekeningen, meer katholieken maakten zich dus blijkbaar druk over Rome dan over het lager onderwijs. Omgekeerd maakten de liberalen in 1871 nogmaals duidelijk waar hun sympathie lag: op hun initiatief werd toen het Nederlandse gezantschap bij de paus opgeheven. De breuk tussen katholieken en liberalen was definitief.

Onder liberalen bestond wel een wat paternalistisch begrip voor de moeilijkheden van de katholieken. Quack schetste in zijn buitenlands overzicht het dilemma

dat óf eene groote fiere natie, op het punt van zich uit den nacht van diepe ellende op te heffen tot een heerlijken dageraad, weder terug moet zinken in tastbare duisternis, óf dat in 't tegenovergesteld geval geheel de Catholieke wereld moet gevoelen dat haar een wonde, een diepe wonde is geslagen. En tusschen die twee uitersten moet worden gekozen, geen verzoening is mogelijk.

Maar de uitkomst was 'voor elken liberalen Protestant reeds lang beslist'. Die moest immers wel voor de vrijheidsstrijd kiezen.⁴² Uit de reactie van de vaak zo voorzichtige Fruin bleek wel hoe vanzelfsprekend dat was, en hoe prettig zo iemand het vond het monsterverbond met de katholieken nu eens principieel los te laten.

Omdat de Italiaanse kwestie diplomatiek en binnenslands niet veel gevolgen had, konden partijen zonder verder na te denken een standpunt innemen. Het leverde het interessante panorama op dat liberalen en katholieken diametraal tegenover elkaar stonden, dat de conservatieven grotendeels aan de zijde van de liberalen stonden en de orthodoxe protestanten onder aanvoering van Groen het katholieke legitimistische standpunt in feite steunden. Precies de fronten zoals die aan het einde van de jaren 1860 eruit zouden zien, toen steeds meer voormalige (liberale) conservatieven zich bij de liberalen gingen aansluiten.

Natuurlijk was dit alleen moraal en ideologie, maar dat was niet niks. Voor het eerst bleek duidelijk welke nieuwe allianties in de politiek zouden ontstaan. Vooral voor de ontwikkeling van een zelfbewust ultramontaans katholicisme is de kwestie van groot belang geweest. Dat is niet onbekend, maar het is goed om te realiseren dat de katholieke opiniemakers duidelijk ook gesteund werden door het katholieke kerkvolk. Omdat ze genoeg had aan passieve steun, had de katholieke elite er geen belang bij om het katholieke volk langdurig te mobiliseren, net zo min als enkele jaren eerder de orthodoxe of conservatieve protestanten de Aprilbeweging wilden laten voortduren. De emoties waren immers moeilijk beheersbaar. Later zouden ze gedisciplineerd worden in de confessionele bewegingen.

Henk te Velde, Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, h.te.velde@hum.leidenuniv.nl

42 Quack, 'Politiek overzicht', *De Gids* (1861) II, 756.